

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, na osnovi člana V stav 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i člana 39. stav 1. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 2. do 8. novembra 2004. godine, donijela je

ODLUKU

I

Graditeljska cjelina – Stari grad u Gradačcu proglašava se nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: nacionalni spomenik).

Nacionalni spomenik se nalazi na lokaciji označenoj kao k.č. broj 9/85 (stari premjer), upisanoj u z.k. uložak broj 728, k.o. Gradačac, općina Gradačac, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina.

Nacionalni spomenik čine: bedemi, objekti unutar bedema - Gornji grad sa kulom Husein–kapetana Gradaševića i Donji grad sa sahat–kulom, zgradom Gradske biblioteke, radio-stanice i muzeja, zgradom gimnazije i predmetima iz muzejske zbirke koji su upisani u inventarnu knjigu Muzeja.

Nacionalni spomenik predstavlja potencijalno nalazište (arheološki rezervat) pokretnog arheološkog materijala.

Na nacionalni spomenik se primjenjuju mjere zaštite, utvrđene Zakonom o provedbi odluka Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika, uspostavljene prema Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (“Službene novine Federacije BiH”, br. 2/02,27/02 i 6/04).

II

Vlada Federacije Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: Vlada Federacije) dužna je osigurati pravne, naučne, tehničke, administrativne i finansijske mjere za zaštitu, konzervaciju i prezentaciju nacionalnog spomenika.

Vlada Federacije dužna je osigurati sredstva za izradu i provedbu potrebne tehničke dokumentacije za zaštitu nacionalnog spomenika.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika (u daljnjem tekstu: Komisija) utvrdit će tehničke uvjete i osigurati finansijska sredstva za izradu i postavljanje informacione ploče sa osnovnim podacima o spomeniku i odluci o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom.

III

U cilju trajne zaštite nacionalnog spomenika, utvrđuje se sljedeće:

I zona zaštite obuhvata prostor definiran u tački I stav 2. ove odluke i graditeljsku cjelinu - Husejnija džamija koja se nalazi na lokaciji koja obuhvata k.č. br. 1192 i 1193 (novi premjer), odnosno k.č. br. 9/86, 9/87 i 9/244 (stari premjer), z.k. uložak broj 725, k.o. Gradačac, a koja je proglašena nacionalnim spomenikom odlukom Komisije broj 07.2-02-255/04-5 od 2. novembra 2004. godine. U toj zoni provode se sljedeće mjere zaštite:

- dopušteni su samo istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi, uključujući i one koji imaju za cilj prezentaciju spomenika, uz odobrenje federalnog ministarstva nadležnog za prostorno uređenje (u daljnjem tekstu: nadležno ministarstvo) i stručni nadzor nadležne službe zaštite naslijeđa na nivou Federacije Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: nadležna služba zaštite);

- prostor spomenika bit će otvoren i dostupan javnosti i može se koristiti u edukativne i kulturne svrhe;

- nije dopušteno odlaganje otpada.

U cilju trajne zaštite nacionalnog spomenika, potrebno je osigurati:

- čišćenje zidina grada, zidova kula, kapija i gradskih prostora od divljeg rastinja koje predstavlja opasnost za strukturu spomenika;

- konstruktivnu sanaciju kula i zidina, na mjestima gdje se pojavljuju pukotine i prijeti urušavanje;

- uklanjanje svih struktura koje nisu izvedene u skladu sa principima rekonstrukcije i ponovno izvođenje konzervatorsko-restauratorskih radova koji se posebno odnose na: zamjenu pokrova (šindre lošeg kvaliteta) na kapi-kulama i sahat-kuli, zamjenu pokrova (kanadske šindre prvobitnim biber-crijepom) na zgradi Gradske biblioteke, radio-stanice i muzeja, i sanaciju gornjeg dijela sahat-kule;

- uklanjanje zgrade fiskulturne sale;

- arheološko istraživanje i konzervatorske radove na pronađenim ostacima;

- izradu i provedbu programa prezentacije nacionalnog spomenika.

II zona zaštite obuhvata zaštitni pojas u širini od 20 m južno i zapadno od granica nacionalnog spomenika, a sjeverno i istočno do korita rijeke Gradašnice, uključujući gradski park.

U toj zoni provode se sljedeće mjere zaštite:

- nije dopuštena izgradnja, niti izvođenje radova koji bi mogli utjecati na izmjenu područja i promjenu ambijenta;

- nije dopušteno obavljanje radova na infrastrukturi, osim uz odobrenje nadležnog ministarstva i stručno mišljenje nadležne službe zaštite;

- nije dopušteno odlaganje otpada.

IV

Iznošenje pokretnog naslijeđa iz tačke I stav 3. ove odluke (u daljnjem tekstu: pokretno naslijeđe) iz Bosne i Hercegovine nije dopušteno.

Izuzetno od odredbe stava 1. ove tačke, dopušteno je privremeno iznošenje pokretnog naslijeđa iz Bosne i Hercegovine radi prezentacije ili konzervacije, ukoliko se utvrdi da konzervatorske radove nije moguće izvršiti u Bosni i Hercegovini.

Odobrenje u smislu prethodnog stava daje Komisija, ukoliko nedvojbeno bude utvrđeno da to ni na koji način neće ugroziti pokretno naslijeđe.

Komisija u svom rješenju o odobrenju privremenog iznošenja utvrđuje sve uvjete pod kojima se to iznošenje može izvesti, rok za povrat u Bosnu i Hercegovinu, kao i zaduženja pojedinih organa i institucija na osiguranju tih uvjeta i o tome obavještava Vladu Federacije, nadležnu službu sigurnosti, carinsku službu Bosne i Hercegovine i javnost.

V

Stavljaju se van snage svi provedbeni i razvojni prostorno-planski akti koji su u suprotnosti sa odredbama ove odluke.

VI

Svako, a posebno nadležni organi Federacije Bosne i Hercegovine, kantona, gradske i općinske službe, suzdržat će se od poduzimanja bilo kakvih radnji koje mogu oštetiti nacionalni spomenik ili dovesti u pitanje njegovu zaštitu.

VII

Ova odluka dostavit će se Vladi Federacije, federalnom ministarstvu nadležnom za prostorno uređenje, nadležnoj službi zaštite naslijeđa na nivou Federacije Bosne i Hercegovine i općinskom organu uprave nadležnom za poslove urbanizma i katastra radi provedbe mjera utvrđenih u tač. II - VI ove odluke i nadležnom općinskom sudu radi upisa u zemljišne knjige.

VIII

Sastavni dio ove odluke je obrazloženje sa pratećom dokumentacijom, koje je dostupno na uvid zainteresiranim licima u prostorijama i na web stranici Komisije (<http://www.aneks8komisija.com.ba>).

IX

Prema članu V, stav 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, odluke Komisije su konačne.

X

Danom donošenja ove odluke, sa Privremene liste nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine («Službeni glasnik BiH», broj 33/02, «Službeni glasnik Republike Srpske», broj 79/02, «Službene novine

Federacije BiH», broj 59/02 i «Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH», broj 4/03) brišu se nacionalni spomenici upisani pod rednim brojem 264 i 534.

XI

Ova odluka stupa na snagu danom donošenja i objavit će se u «Službenom glasniku BiH».

Ovu odluku Komisija je donijela u sljedećem sastavu: Zeynep Ahunbay, Amra Hadžimuhamedović, Dubravko Lovrenović, Ljiljana Ševo i Tina Wik.

Predsjedavajuća Komisije

Amra Hadžimuhamedović

Broj: 05.2-02-83/04-5
2. novembra 2004. godine
Sarajevo

O b r a z l o ž e n j e

I – UVOD

Na osnovi Zakona o provedbi odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, uspostavljene prema Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, člana 2, stava 1, “nacionalni spomenik” je dobro koje je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika proglasila nacionalnim spomenikom u skladu sa čl. V i VI Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, kao i dobra upisana na Privremenu listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine («Službeni glasnik BiH», broj 33/02), sve dok Komisija ne donese konačnu odluku o njihovom statusu, a za što ne postoji vremensko ograničenje i bez obzira da li je za dotično dobro podnesen zahtjev.

Komisija je na sjednici održanoj od 1. do 2. jula 1999. godine donijela odluku o stavljanju na Privremenu listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine spomenika «Ostaci kule Husein-kapetana Gradašćevića», pod rednim brojem 264 i «Sahat-kula», pod rednim brojem 534. Objekti se nalaze u graditeljskoj cjelini Stari grad u Gradačcu.

U skladu sa odredbama Zakona, a na osnovi člana V, stav 4. Aneksa 8. i člana 35. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, Komisija je pristupila provedbi postupka za donošenje konačne odluke za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom.

II - PRETHODNI POSTUPAK

U postupku koji prethodi donošenju konačne odluke o proglašenju, izvršen je uvid u:

- dokumentaciju o lokaciji imovine i sadašnjem vlasniku i korisniku dobra (kopiju katastarskog plana i zemljišnoknjižni izvadak),
- podatke o sadašnjem stanju i namjeni dobra, uključujući i opis i fotografije, podatke o oštećenjima u toku rata, podatke o intervencijama na restauraciji ili drugoj vrsti radova na dobru, itd.,
- historijsku, arhitektonsku ili drugu dokumentarnu građu o dobru.

Na osnovi uvida u prikupljenu dokumentaciju i stanje dobra, utvrđeno je sljedeće:

1. Podaci o dobru

Lokacija

Gradačac leži u plitkoj kotlini oko rječice Gradašnice, ispod krajnjih obronaka bosanskih planina i predstavlja raskršće puteva za Šamac, Tuzlu, Gračanicu i Brčko. U određenim historijskim uvjetima, ovakav položaj na sjeverozapadnim obroncima Majevice, skoro u ravnici i nedaleko od rijeke Save, imao je izuzetan strateški značaj. Tvrđava obuhvata vrh i padine manjeg brežuljka brežja Zelinje, oko kojeg se prostire kotlina u kojoj je

smješten Gradačac. Ispod istočnog zida tvrđave, teče rječica Gradašnica. Sa sjeverozapadne i sjeverne strane, na kojoj je podignut Gornji grad, brežuljak je stjenovit i strm.

Historijski podaci

Kompleks Starog grada u Gradačcu je utvrđenje, građeno u osmansko doba. Ime Gradina, kako se zove lokalitet na kome se nalazi ovaj kompleks, odaje mnogo starije porijeklo. Kako ovdje nisu vršena arheološka ispitivanja, dublja prošlost grada nije poznata. Uz južni bedem Donjeg grada, pri rekognosciranju terena, slučajno su nađeni fragmenti kasnosrednjovjekovne keramike. Stoga se pretpostavlja da bi tu negdje oko južnog bedema mogli biti ostaci srednjovjekovnog grada. Ispod grada je lokalitet Varoš. U srednjem vijeku pripadao je Župi Nenavište, koja je formirana na teritoriji između rijeka Tinje, Save i Bosne. U kasnom srednjem vijeku župa je podijeljena na dva manja kotara: Kotar Dobor (zapadne teritorije na lijevoj obali Bosne) i Kotar Gračac sa sjedištem u Gradačcu, koji je obuhvatao teritorije istočno od rijeke Bosne (Belić, 1988, 77; Anđelić, 1982, 147). Pred kraj bosanske samostalnosti nazire se da je oblast u zapadnim dijelovima Usore, to jest poriječju Bosne u kojoj se nalazio i Gradačac (srednjovjekovni grad Gra(da)čac), bila pod vlašću Radivoja Kotromanića, dugogodišnjeg pretendenta na kraljev prijesto. Njemu je bosanski kralj Stjepan Tomašević darovao 1461. godine Gračac, a izgleda da je samo potvrdio prijašnju darovnicu kralja Tomaša. Nije poznato da li su ovom oblašću i ranije upravljali pojedini ogranci ili članovi vladarske kuće (Truhelka, 1909, 447; Anđelić, 1982, 153).

Vjerojatno je Gradačac pao u osmanske ruke pri zauzeću Bosne 1463. godine. Poslije mađarske protuofanzive 1463/1464. godine, osnovane su Jajačka i Srebrenička banovina, na čijoj se teritoriji nalazio i Gradačac (Handžić, 1975, 36). Historijski izvori ne daju tačne podatke kada je pod osmansku vlast pala teritorija Srebreničke banovine. Kako navodi Handžić, Osmanlije su tu teritoriju definitivno zauzele nakon isteka sedmogodišnjeg primirja (1503-1510), a prije 1. aprila 1519. godine, kada je u Budimu ponovno zaključeno primirje između Mađara i Osmanlija na tri godine (Handžić, 1975, 48). Osvojena teritorija pripala je Zvorničkom sandžaku.

U sumarnom defteru iz 1533. godine, spominje se varoš grada Gračaca (*ka'la i Gračac*) sa svega 19 kuća u Nahiji Gračac. Utvrda u Gradačcu je pripadala, pored gradova Rače, Koraja, Brčkog i Dobra, sjevernoj liniji utvrđenja Zvorničkog sandžaka. Nalazila se u pojasu isturene krajine čije su tvrđave čuvale samo ulufedžije (pokretna vojska koja je djelovala u slučaju potrebe i nije bila vezana za timare u isturenim utvrdama Vojne krajine). Zato je nema u popisima do 1533. godine, pa ni u sumarnom popisu iz te godine. Tek između 1536. godine, kada su Osmanlije poduzele ofanzivu za osvajanje Slavonije, i 1548. godine, dio gradova, među kojima i Gradačac, prestali su po karakteru posada biti granični gradovi. Tada je gradačačka posada imala svega 10 mustafhiza (posada čuvara tvrđave sa uživanjem timara), nije više imala strategijski značaj, a njena varoš je bila bez perspektive daljnjeg razvitka (Handžić, 1975, 8, 72-73, 138, 144).

Od 1548. godine, pa sve do 19. stoljeća, Nahija Gračac se spominje pod imenom Nahija Nenavište. Ova nahija je pripala Zvorničkom sandžaku i Kadiluku Srebrenica sve do 20-ih godina 16. stoljeća, zatim Zvorničkom

kadiluku do 1633. godine, kada je pripala Gračaničkom kadiluku (Šabanović, 1982, 170, 201-202, 231).

Na špijunskim kartama iz sredine 16. stoljeća još stalno se sreće ime Gratschac ili Gradzatz. Ime Gradačac prvi puta se javlja 1634. godine, ali nema podataka o utvrdi (Kreševljaković, 1953, 39). Kako se te godine u Tuzlanskom sidžilu spominje Donja mahala u Gradačcu, pretpostavlja se da je postojala Gornja mahala, odnosno Gradin, koja je kao vojni objekat bila zapuštena. Odmah iza Karlovačkog mira 1699. godine, osnovan je na jednom dijelu buduće gradačačke kapetanije agaluk (vojna upravna jedinica kojom upravlja aga), i vjerovatno je već tada u tvrđavi postojala straža od 20 azapa (pješadija, jedan od glavnih vojnih redova u graničnim tvrđavama i kapetanijama), a 10. aprila 1702. godine ustrojen je i vojnički džemat od 50 vojnika i oficira. Godine 1701. se spominje kao palanka.

Tek od 18. stoljeća, kada je granica Osmanskog carstva utvrđena na Savi (definitivno odredbama Beogradskog mira 1739. godine), Gradačac, kao strateško mjesto u pograničnom prostoru Carstva, dobija na značaju. Oko 1710. godine, a sigurno prije 1730. godine, iz agaluka je izrasla kapetanija koja je imala 300 plaćenih vojnika, raznih rodova vojske. Ovoj kapetaniji su pripadala i utvrđenja Soko kod Gračanice i Srebrenik. Sva tri grada ove kapetanije bila su dobro snabdjevena topovima kao i svim rodovima vojske. Prema izvještaju iz perioda između 1718. i 1739. godine, gradačačka tvrđava je prilično čvrsto zidana i okružena jarkom. Osigurana je sa tri baterije koje imaju 15 teških topova (Bodenstein, 1908, 98).

Prvi sigurno dokumentirani i poznati kapetan bio je oko 1730. godine Muhamed. Jedan od njegovih nasljednika bio je Mehmed–kapetan (poznat iz dokumenata između 1749. i 1781. godine). U njegovo vrijeme, 1756. godine, na mjestu palanke počela se graditi tvrđava i čitav kompleks Starog grada, a popravljani su gradovi Soko i Srebrenik. Zastavnik Božić iz Brodske pogranične pukovnije je u izvještaju 1785. godine opisao gradačačku tvrđavu kao dobro organiziranu i dobro utvrđenu. Tada je to već bio tvrd grad sa opkopom i snabdjeven sa 15 teških topova. Iz tog opisa je vidljivo da postoji i Donji grad sa ulazima na sjeveroistoku i jugu. Pored sjeveroistočnog ulaza u tvrđavu, bio je četverougao toranj na kojem su mogli stajati topovi. Kako piše Božić: «Stan kapetana je opkoljen palisadom, a ispod njih jarkom. Stan i Gradina dominiraju okolicom», što znači da je i Gornji grad već tada u sklopu tvrđave i da je na njemu kula. Božić je tačno opisao i dva poligonalna bastiona u Donjem i jedan u Gornjem gradu, koji su bili visoki oko 12 stopa, a bedemi oko njih 18 stopa (Husedžinović, 1999, 15). Mehmed-bega je naslijedio njegov sin Osman-kapetan i to prije 1795. godine. U njegovo vrijeme znatno je proširena tvrđava u Gradačcu. Prema natpisu nad sjevernom kapijom (do Husejnije džamije), poduzeti radovi na proširenju završeni su 1808. godine. Tada su podignute dvije kapi-kule (kod Husejnije i u gornjem, južnom ulazu u grad). Osman je umro krajem 1812. godine, a naslijedio ga je najstariji sin Murat-kapetan (1813-1821) koji je završio gradnju grada. Iz njegovog vremena (1818) ima i najviše informacija o obnovi i popravkama utvrđenja, koje su vršene po valijinoj (upravitelj provincije) naredbi. Murat-kapetan je bio jedan od najmoćnijih bosanskih kapetana i vrlo obrazovan čovjek svog vremena. Pretpostavlja se da je on dao izgraditi vodovod u Gradačcu, prvenstveno radi potrebe tvrđave. Vodovod je imao česmu i tri izljeva blizu Džamije Husejnije (Kreševljaković, 1991, 183). Naslijedio ga je Husein-

kapetan Gradašćević, nazvan Zmaj od Bosne, posljednji gradačački kapetan (1821-1832). On je bio sin Osman-paše, mlađeg Muratovog brata. Njegova kapetanija je bila poznata po najboljem upravljanju u Bosni. On je obnavljao kulu i tvrđavu. Pored kamena, gradnja je vršena i ciglom, koja se prvo dovozila iz Slavonije (Austrije), a kasnije je, vjerovatno, pravljena u vlastitoj ciglani u Orašju. U Gradačcu je sagradio sahat-kulu (1824) i Džamiju Husejniju (1826) (Kreševljaković, 1991, 185). Fra Martin Nedić, polovinom 19. stoljeća, daje opis grada i u njemu spominje unutrašnji grad (Gornji grad) koji su sagradili Gradašćevići, «ciglom zidani» u koji se ulazilo preko pomičnog mosta, koji je sagrađen preko zidom utvrđenog opkopa. Kapetani su stolovali u «nutarnjoj tvrđavi» oko koje podigoše tvrde zidove, a ispred njih prokope na kojima bijahu sa tri strane mostovi.

Prema službenom popisu iz 1833. godine, u gradu je bilo 29 topova (Kreševljaković, 1952, 167).

Iz opisa stanja u zborničkom kajmakatu (okragu) 1856. godine, gradačačka tvrđava je u lošem stanju. Konstatirano je da je utvrđenje napola razrušeno, i da je snabdjeveno sa dva topa šestfuntaša (Kamberović, 2000, 254).

Austrijska okupacija 1878. godine zatekla je malu posadu u Gradačcu (Kreševljaković, 1991. 181-185; Husedžinović i ostali, 1999, 11-20).

Iza ukinuća kapetanije 1832. do 1895. godine, u kuli Husein-kapetana je bio ured upravne vlasti. U periodu od 1878. do 1940. godine, spomenuta kula je služila kao žandarmerijska kasarna. U II svjetskom ratu korištena je u vojne svrhe.

Iz arhivskih dokumenata je poznato da je unutar tvrđave bila Sultan Fatih Mehmed-hanova džamija. Građena je svakako prije 1711. godine, što odgovara historijskim činjenicama, iako nosi ime Mehmeda-el Fatiha. Napuštena je 1878. godine, jer su austrougarska vlast i vojska zatvorile kapije grada. Austrougarska vojska, kojoj džamija nije bila potrebna, počela je raznositi prvo drvene, a zatim i kamene dijelove. Izgleda da je kamen sa ove džamije služio i za gradnju Reuf-begove (Nove gradske) džamije, te pravoslavne (1887) i katoličke (1889) crkve u Gradačcu. Već 1892. godine kotarske vlasti su srušile džamiju, a 1908. godine hafiz Mustafa ef. Imamović izjavljuje da «danas na mjestu gdje je džamija postojala ni jednog kamena, već se samo na glavnom zidu oko grada vide znakovi, da je na tom mjestu jedna zgrada bila». Džamija je bila mala i služila je za tvrđavsku posadu i džemat u mahali pored tvrđave. Bila je građena od kamena, a imala je drveni krov i munaru. Danas stanovnici Gradačca ne znaju gdje se džamija nalazila, ali se iz jednog dokumenta vidi da je bila negdje sa unutrašnje strane bedema i da je bila na državnom zemljištu još od osmanskog perioda (Kamberović, 2000, 253-264).

2. Opis dobra

Utvrđeni kompleks Donji i Gornji grad

Prema historijskim podacima tvrđava je dobila izgled, kakav danas zatičemo, između 1765. i 1824. godine. Za vrijeme austrougarske uprave unutar bedema su sagrađena dva objekta prvobitne civilne namjene, zgrada suda i gruntovnica. Na odbrambenim objektima utvrđenja primjećuju se mnoge pregradnje za koje se ne zna kada su izvršene.

Tvrđava se nalazi na terenu koji sa svih strana pada prema sjevernoj kapi-kuli, gdje je teren najniži i tu se ujedno nalazi veza tvrđave sa centralnim dijelom civilnog naselja - čaršijom. Tvrđava ima dvije cjeline: Donji grad i unutar njega Gornji grad. Cijeli kompleks je opasan bedemima koji zatvaraju površinu od 35 ari, 91 m². Karakteristično je da su pojedini dijelovi bedema i kule cijelog kompleksa građeni mnogo pažljivije klesanim kamenom nego mnogi drugi gradovi istog doba u Bosni. Prostor Starog grada ima oblik nepravilnog četverougona sa dužinom stranice od oko 180 – 200 m. U sjeverozapadnom dijelu tog prostora, izdvaja se akropola - Gornji grad, koji je ustvari tvrđava u tvrđavi. Linija bedema koji okružuju cijeli grad je izlomljena, a na jugoistočnom, jugozapadnom i sjeverozapadnom uglu se nazire linija osmougona bastiona, koji su sada zatrpani ili od kojih su samo ostali podzidovi. Unutar Donjeg grada su ostaci još jednog poligonalnog bastiona. U grad se ulazi kroz tri kapi-kule: iz čaršije kroz sjevernu glavnu kapi-kulu, zatim kroz južnu i zapadnu. Kapi-kule su skoro četverougone osnove i imaju krovove na četiri vode pokrivena šindrom. Građene su dobro klesanim kvaderima.

Dimenzije **sjeverne** kapi-kule su: vanjske 9x8 m, unutrašnje 5x4,5 m. Ulazi su lučno zasvedeni. Ulaz na istočnom zidu kapi-kule je naglašen profiliranim četverouganim okvirom, luk iznad ulaza je ukrašen biljnim ornamentom. Iznad vrha luka je uokvirena ploča sa plastičnim prikazom čovjeka na konju i sa biljnim motivima. Sjeverno od ulaza je natpis «Dobrotvor Osman-kapetan, 1223» (1808) (Mujezinović, 1998, 182). Na vrhu kule, ispod krova, su četiri simetrično postavljena proreza, a u sredini, nešto niže, tačno iznad ploče sa plastičnim prikazom, je umetnut blok sa pravom puškarnicom. Zapadni zid je jednostavno riješen, bez ukrasa i puškarnica. U unutrašnjosti kule se primjećuje da su zidovi do visine vrha luka brižljivo građeni, sa ujednačeno dimenzioniranim i klesanim blokovima, dok je gornji dio do krova građen nešto sitnijim i nemarnije slaganim kamenjem.

Dimenzije **južne** kapi-kule su: vanjske 9x8,5 m, unutrašnje 5x4 m. Luk i dovratnici ulaza na južnom zidu ove kapi-kule su naglašeni i ukrašeni geometrijskim i floralnim ukrasima. Iznad luka je ploča sa vitičastim ukrasima, a iznad nje puškarnica. Simetrično uz nju je sa svake strane po jedan uski procjep kao otvor za puške. Istočno od ulaza je natpis «Dobrotvor Osman – kapetan, 1223» (1808) (Mujezinović, 1998, 182). Uz istočni rub južnog zida su na jednom kamenom bloku isklesani buzdovan i kriva sablja. Isti motiv nalazi se na kamenom bloku na zapadnoj strani pri dnu južnog zida, a negdje na sredini iste strane je i kamen sa uklesanim motivima polumjeseca, rozete i jabuke. Sjeverni zid ove kapi-kule sa ulazom u unutrašnjost tvrđave je jednostavno riješen, bez ukrasa i puškarnica. U unutrašnjosti kule se primjećuje da su zidovi do visine vrha lukova iznad kapija brižljivo građeni, sa ujednačeno dimenzioniranim i klesanim blokovima, dok je gornji dio do krova građen nešto sitnijim i nemarnije slaganim kamenjem. Na gornjem dijelu zapadnog zida, izvana su vidljive popravke i pregradnje vršene tokom vremena. Na toj strani zatvoren je manji, lučno zasveden prozor, a ugrađeni su jedna puškarnica i jedan prorez. Na istočnom zidu kapi-kule je puškarnica, a vide se i tragovi popravki na dijelu zida ispod krova. Bedem između sjeverne kapi-kule i bastiona na jugoistočnom uglu je najbolje očuvan dio odbrambenog omotača grada. Ima puno otvora za puškarnice. Vanjska oplata zida je obložena pažljivo klesanim kvaderima, dok je unutrašnja nemarnije građena.

Zapadna kapi-kula, vanjskih stranica dužine 7 m, a unutrašnjih 4 m, bila je sporedna kapija, građena od manje brižljivo klesanih blokova i bez ukrasa na ulaznom zidu.

U sredini današnje parkovske površine Donjeg grada sagrađen je poligonalni **bastion** (dimenzija 15x20 m), okrenut ka sjeveroistoku, tj. sjevernoj kapi-kuli, čaršiji i najnižem dijelu terena. Desno i lijevo od njegovih bočnih zidova, ka bedemima, su sagrađeni pregradni zidovi. Leđa bastiona su štice prirodno uzdignutim terenom, opasanim vanjskim bedemima između zapadne i južne kapi-kule.

Uz jugozapadni ugao bedema Donjeg grada, sa unutrašnje strane nekadašnjeg poligonalnog bastiona, skrivaju se pod naslagama zemlje i rastinja **kazamati**.

Gornji grad (glavni dio utvrđenja - akropola), sa kulom Husein-kapetana nalazi se na najvišoj tački brijega, na sjevernoj strani tvrđavskog kompleksa. Leži na terasi koja ga okružuje sa južne i istočne strane. Sa sjeverne strane Gornjeg grada su vanjski bedemi koji pripadaju cijelom kompleksu. Gornji grad sa platformom (spomenutom terasom) zauzima površinu od oko 6 ari, a sama tvrđava na Gornjem gradu se prostire na površini od oko 3 ara.

Osnova tvrđave na Gornjem gradu je u obliku četverougaonika, prilagođena terenu i sa manjim brojem lomova na perimetralnim bedemima. Na uglovima sjevernog bedema su tabije, a južnog velike kule. Duž zapadnog, ulaznog zida su kazamati koji se nalaze u podrumu južne kule (mali kazamat) i veliki kazamat, uz bedem od ulaza u tvrđavu, nasuprot malog kazamata.

Na jugozapadnom uglu tvrđave je velika kula pravougaone osnove, dužine vanjskih stranica 10 m. Debljina zida kule je 1,20 do 1,80 m. Na vrhu zida su hodne staze za strijelce, širine 1,10 m. U dnu kule je bio mali kazamat. Ulaz u kazamat je bio lučno presveden. Danas je zasut do visine luka koji je nad zemljom. Ulaz u kulu je u istočnom zidu. Jugozapadnu kulu i veliki kazamat dijeli prolaz i glavni ulaz u Gornji grad. Ulaz je širine oko 3 m. Lučno je zasveden. Zapadni, vanjski zid velikog kazamata je debeo 2 m, a onaj u unutrašnjosti tvrđave 1,20 m. Vanjska dužina kazamata je oko 13,50 m, a unutrašnjost je dugačka 8,605 m. Kazamat je podijeljen na dvije prostorije zasvedene bačvastim svodom. Pristup je omogućen kroz dva ulazna otvora, od kojih se jedan nalazi na južnoj, a drugi na zapadnoj strani objekta. Zapadni ulaz je djelimično zatrpan, tako da je nad zemljom vidljiv samo luk, čija je jedna polovina zazidana. Sjeverozapadni ugao tvrđave završava malim bastionom koji je u osnovi nepravilni četverougaonik, visok oko 11 m.

Nad velikim kazamatom je sagrađen prizemni objekat, pravougaone osnove, dimenzija 14,75 x 8,55 m. Objekat je u cjelosti zidan kamenom. Prizemlje je također pokriveno bačvastim svodom i podijeljeno na dvije prostorije povezane sa dva otvora sa polukružnim završetkom. Nad prizemljem je drvena krovna konstrukcija i pokrov od biber-crijepa. Krov natkriva i otvoreni prostor sa sjeverne strane objekta. Glavni ulaz u objekat nalazi se na istočnoj strani. Koristi se kao ugostiteljski objekat.

Na istočnoj strani tvrđave, na jugoistočnom uglu, je četverougaona kula sa dužinom vanjskih stranica oko 9,60 m. Kula je visoka skoro 6 m i prazna. Debljina zidova ove kule je oko 2 m. Na vrhu je staza za strijelce, široka oko 1,20. Na dnu kule su dva otvora koji vode u neke podzemne hodnike i dvije velike polulučne niše. Iznad njih je vidljiv ispust na zidu koji je držao strop i gornji sprat. U kulu se ulazilo sa sjeverne strane.

Uz kulu sa sjeverne strane je prizidan mali povišeni plato, koji je također mogao služiti kao topnički položaj.

Na sjeveroistočnom uglu je osmougaoni bastion visok skoro 16 m. Zidovi su mu debeli oko 1,50 m. Unutrašnjost bastiona je široka oko 8,5 m. Ulaz je prilično uzak i na njega se prilazi stepenicama. Kula i bastion na sjevernoj strani tvrđave su bili povezani podzemnim hodnikom.

Istočno od bastiona na bedemu je lučno zasveden veliki otvor, koji je danas nezaštićen.

Okolo Gornjeg grada su bedemi. Nadzemni dijelovi bedema danas su visoki do 1 m. Krune zidova su najvećim dijelom prevučene betonom, a tamo gdje to nije slučaj došlo je do osipanja. Južni bedem je građen od cigle. Njegova kruna se također osipa.

Kula Husein-kapetana Gradašćevića je situirana u najvišem dijelu Starog grada. Predstavlja tip dvorca feudalca, utvrđenog radi sigurnosti.¹ Na arhitekturu objekta umnogome su utjecale promjene namjene. Ispitivanjem na objektu 1952. godine je utvrđeno da postoji čitav niz prozora na svim spratovima koji su tokom vremena zazidani, vjerovatno za vrijeme korištenja kule za potrebe žandarske kasarne. Također je utvrđeno da je na zadnjem katu dio zida naknadno ubačen, odnosno da su i na tom mjestu zatvoreni veliki otvori. Dokumentarni materijal, naročito fotografija u kalendaru "Bošnjak" iz 1901. godine i crtež u časopisu. "Nada" potvrdili su da je na sve četiri strane zadnjeg sprata prvobitno stajao drveni doksat. Iznad ulaza je također stajao jedan, najvjerovatnije trostrani doksat.

Kula se sastoji iz dva dijela: glavne građevne mase sa tri etaže (dimenzija 12,50 m x 15,50 m) i i tornja (7,18 x 7,70 m) koji zadire sa istočne strane ove mase i nadvisuje je sa još tri etaže. Visina nižeg dijela objekta do krova iznosi 10,45 m, a tornja 18,20 m.

U prizemlju su tri prostorije zasvedene bačvastim svodovima, a na prvom i drugom spratu bilo je po pet soba simetrično raspoređenih oko centralnog stepeništa i predsoblja.

Prilikom adaptacije kule za savremenu ugostiteljsku namjenu, na objektu su dodate betonske i armirano-betonske konstrukcije.

Sahat-kulu je 1824. godine podigao Husein-kapetan Gradašćević, što potvrđuje ploča uzidana u objekat. U natpisu stoji: "Osnivač objekta je Husein-kapetan, sin Osman-kapetanov, kapetan gradačačke tvrđave. Godina 1240." (1824). Pismo je obični nesh.² Predstavlja najmlađi objekat ove vrste koji je podignut u osmanskome periodu u Bosni i Hercegovini. Sat je nakon 1878. godine kupljen u Beču. Novi sat je postavljen 1923. godine. Prestao je raditi u II svjetskom ratu, kada je sahat-kula korištena kao benzinsko skladište.

Sahat-kula ima oblik tornja koji se od podnožja postepeno sužava prema koti vrha. Približno je kvadratne osnove, dimenzija 5,23 x 5,11 m, a ukupna visina iznosi 22,0 m. Objekat ima prizemlje i pet spratova. Na južnoj strani su ulazna vrata, dimenzija 0,77 x 1,83 m. Od prizemlja do zadnjeg sprata vodi drveno stepenište široko 0,75 m, sa 90 stepenica. Na četvrtoj etaži je po jedan prozorski otvor sa polukružnim završetkom, dimenzija 0,58 x 1,15 m, a

¹ U osmanskome periodu su uz kule građeni odvojeni stambeni objekti, tzv. odžaci, a sama kula je služila pretežno za povlačenje u slučaju opasnosti (Dž. Čelić, 1954, 170).

² U izvorima se spominje još jedna sahat-kula koju je sagradio Husein-kapetanov otac Osman-kapetan (M. Mujezinović, 1998, 182.)

na petoj etaži su četiri pravougaona prozorska otvora. Svjetlost je u unutrašnjost objekta dovedena i pomoću uskih otvora koji se šire prema unutrašnjosti, a koji su raspoređeni od podnožja do vrha objekta.

Zidovi su debeli 0,75 m i zidani kamenom, izuzev gornjeg dijela visine 2,15 m, koji je od opeke. Iako najmlađa, sahat-kula, zbog neadekvatnog fundiranja, znatno je zakošena.

Zgrada Gradske biblioteke, radio-stanice i muzeja sagrađena je krajem 19. stoljeća u vrijeme austrougarske uprave, nedaleko od sahat-kule. Prvobitno je služila kao gruntovnica, osnovana 1887. godine. Dimenzije objekta su 15 x 19 m. Sastoji se od prizemlja i jednog sprata. Pokrivena je drvenom krovnom konstrukcijom, a kao pokrov korišten je biber-crijep, koji je danas zamijenjen kanadskom šindrom.

Zgrada gimnazije (dimenzija 31 x 16 m) je sagrađena krajem 19. stoljeća. Prvobitno je služila kao sud. Sastoji se od prizemlja i dva sprata. Drugi sprat je dograđen 1956. godine. Uz nju je dograđena fiskulturna sala (14 x 23 m), koja predstavlja neadekvatnu gradnju u okviru Starog grada. U toku rata je pretrpjela ozbiljna oštećenja krova i stropova. Sredstvima donacije zgrada je sanirana i danas je u funkciji.

3. Dosadašnja zakonska zaštita

Na osnovi zakonske odredbe, a Rješenjem Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH broj 86/51 od 20. januara 1951. godine, graditeljska cjelina – Stari grad u Gradačcu, općina Gradačac, stavljen je pod zaštitu države. Rješenjem broj 02-715-3 od 8. juna 1962. godine, upisan je u Registar nepokretnih spomenika kulture.

Rješenjem "Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH" broj: 87/51 od 20. januara 1951. godine u Sarajevu, Sahat-kula u Gradačcu, stavljena je pod zaštitu države.

Na listi nacionalnih spomenika pod brojem 260 nalaze se Ostaci kule Husein-kapetana Gradašćevića, a pod brojem 264 je Sahat-kula, sve u zidinama Starog grada u Gradačcu.

U Prostornom planu, faza B - Valorizacija do 2002. godine, Stari grad u Gradačcu je uvršten kao spomenik III kategorije.

4. Istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi

Konzervatorski i restauratorski radovi:

1953/1954. godine - obnovljene su krovne i međuspratne konstrukcije na Husein-kapetanovoj kuli. 1953. godine izvršena je sanacija sahat-kule. Obnovljena je krovna konstrukcija, dotrajali limeni pokrov je zamijenjen šindrom, popravljeno je stepenište i postavljena vrata.

1958. godine - spasilačke akcije i restauratorski zahvati na potpornom zidu u dužini od 70 m, kod ulaza u grad.

1965. godine - izmjena stropnih i krovnih konstrukcija Gradašćevića kule i početak radova na temeljitoj obnovi Starog grada.

1966. godine - sanacija bedema Starog grada Gradačca i radovi na adaptaciji Husein-kapetanove kule.

1967. godine - konzervacija krova i zidova na Starom gradu.

1968. godine - saniranje bedema na Starom gradu.

1969. godine - konzervatorski zahvat na Starom gradu.

1970. godine - rekonstrukcija bedema i zapadne kule na Starom gradu.

1971. godine - konzervatorski radovi na Starom gradu. Ovim radovima sanirana su veća oštećenja na bedemima i kulama i otklonjena je opasnost po naselje ispod tvrđave.

Od 1954. do 1970. godine - izvedeni su restauratorski radovi i adaptacija za turističko-ugostiteljske svrhe. Radove izveli inženjeri Dž. Čelić, N. Rosić i S. Smailbegović.

Sve navedene radove izveli su stručnjaci Republičkog zavoda za zaštitu kulturnog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

80-ih godina su prema projektu prof. Z. Langofa poduzeti hitni radovi kojima je zaustavljeno naginjanje sahat-kule.

1997. godine - Fondacija za obuku i zapošljavanje "Lora" iz Sarajeva je izvela hitne zaštitne radove na kuli Husein-kapetana i postavila šindru na krovove kapi-kula. Tom prilikom je sanirana i sahat-kula. Izvršeni su restauratorski radovi na zgradi Gradske biblioteke, radio-stanice i muzeja i zgradi gimnazije. Radovima je rukovodila Općina Gradačac.

2003. godine - izvršeni konzervatorsko-restauratorski radovi na kuli Husein-kapetana Gradašćevića, pod nadzorom Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine. Obnovljene su uništene krovne i stropne konstrukcije i fasade. Zamijenjeni su prozorski otvori, a u unutrašnjosti podovi, stolarija i instalacije.

Na području nisu vršena arheološka istraživanja.

5. Sadašnje stanje dobra

Na cjelokupnom odbrambenom kompleksu ima dosta oštećenja, izazvanih dugogodišnjim neodržavanjem i posljednjim ratom 1992-1995. godine.

Bedemi su u cjelini dosta oštećeni. Stari grad je skoro cijeli, osim na dijelu sjeveroistočne strane (oko sjeverne kapi-kule), podignut na uzvišenom terenu koji se morao podziđivati, jer očito površinska podloga nije bila dovoljno čvrsta da izdrži nadzemne zidove sa plitkim temeljima. Stoga su se na većem dijelu bedema sačuvali samo ti dijelovi podziđa, a nadzemni zidovi su na nekim dijelovima potpuno iskrčeni. Podziđe je na mnogim dijelovima oštećeno, nedostaje pojedino kamenje ili čitave oplata. Na mnogim mjestima po nadzemnim dijelovima zida je rastinje.

Na sjevernoj fasadi južne kapi-kule, iznad luka, vidljiva je jedna napuklina.

Na južnoj fasadi, na ukrašenim dijelovima, vide se pojedina manja oštećenja i lomovi. Na pojedinim dijelovima fasade potrebno je ponovno fugiranje. To se naročito odnosi na potkrovni dio zapadnog zida. Između kamenja ispod krova sa unutrašnje strane niče busenje trave.

Oplata zida na jugozapadnom uglu Donjeg grada je toliko uništena ili pokrivena rastinjem da se ne može ustanoviti njena hronološka pripadnost - srednjem vijeku ili osmanskom periodu. Također nije poznato da li je na vrhu brijega, čija je površina pretrpjela preinake i promjenu nivoa, bila neka kula srednjovjekovnog grada.

Gornji grad - jugozapadna kula ima oštećenja na jugozapadnom bridu. Gornji dio kule, otprilike do visine ulaznog luka u tvrđavu i kazamate, je građen od lijepo i pažljivo klesanog svijetlog kamena, dok je čitav donji dio kule, kao i ostali dio zapadnog bedema, građen od sitnijeg sivog kamena. U

donjem dijelu kule, na južnoj fasadi, su primijetna oštećenja i krpanje fasade. Među kamenim blokovima vanjske oplata niče trava.

Na zidovima sjeveroistočnog bastiona unutar tvrđave vide se napukline i oštećenja oplata zidova. Na podziđu terase na kojoj leži Gornji grad također se vide rupe od ispalog ili izvađenog kamenja i veća oštećenja na mjestima gdje otpada oplata zida.

Oplata zida na jugozapadnom uglu Donjeg grada je toliko uništena ili pokrivena rastinjem da se ne može ustanoviti njena hronološka pripadnost srednjem vijeku ili osmanskom periodu. Također nije poznato da li je na vrhu brijega, čija je površina pretrpjela preinake i promjenu nivoa, bila neka kula srednjovjekovnog grada.

Cijeli grad je skoro neistražen. Mnoge tajne kriju se pod zemljom kao što su: postojanje srednjovjekovnog grada, razni podzemni hodnici i kazamati (u jugozapadnom uglu grada) građeni u osmansko doba. Na nadzemnim dijelovima trđave vidljivi su lukovi kazamata i podzemnih prolaza, ali ne i pripadajući im vertikalni dijelovi ulaza u te prostorije. Očito je da je tokom vremena bilo nasipanja terena, naročito unutar Gornjeg grada. Historijat gradnje cjelokupnog utvrđenja je nepotpun.

Kula Husein-kapetana Gradaševića je restaurirana i prilagođena savremenim ugostiteljskim potrebama.

Sanacija sahat-kule je izvršena nestručno. Novosazidani dijelovi objekta ne prate kosinu starih zidova. Kao pokrov je korištena šindra loše kvalitete.

Zgrada Gradske biblioteke, radio-stanice i muzeja, koja je pretrpjela znatna oštećenja krovne konstrukcije i pokrova, vanjskih zidova i stropova, samo je djelimično popravljena. Oštećeni biber-crijep je zamijenjen kanadskom šindrom. Dugogodišnje neodržavanje dodatno je ugrozilo objekat, što se posebno primjećuje na vanjskoj stolariji, podovima i instalacijama. Drvena stropna konstrukcija na spratu je ozbiljno oštećena, posebno u prostorijama toaleta, gdje je moguće i urušavanje. U cjelini gledano, objekat je u lošem stanju.

Zgrada gimnazije je u dobrom stanju. Susjedni objekat fiskulturne sale narušava izgled zgrade i Starog grada u cjelini.

III ZAKLJUČAK

Primjenjujući Kriterije za donošenje odluke o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom ("Službeni glasnik BiH", br. 33/02 i 15/03), Komisija donosi odluku kao u dispozitivu. Odluka je zasnovana na sljedećim kriterijima:

A)Vremensko određenje

B)Historijska vrijednost

Veza sa značajnom historijskom ličnošću i događajem

D)Čitljivost (dokumentarna, naučna, obrazovna vrijednost)

i. Materijalno svjedočanstvo o manje poznatim historijskim razdobljima

ii.Svjedočanstvo o historijskim mijenama

E)Simbolička vrijednost

iii. Tradicionalna vrijednost

v. Značaj za identitet skupine ljudi

F)Ambijentalna vrijednost

- ii. Značenje u strukturi i slici grada
- iii. Objekat ili skupina objekata je dio cjeline ili područja

G)Izvornost

- v. Položaj i smještaj u prostoru

I)Cjelovitost

- iii. Zaokruženost (kompletnost)

Sastavni dio ove odluke su:

- kopija katastarskog plana,
- fotodokumentacija,
- grafički prilozi.

Korištena literatura

U toku vođenja postupka proglašenja dobra nacionalnim spomenikom, korištena je sljedeća literatura:

- 1908. Bodenstein, Gustav, *Povijest naselja u Posavini 1718-1739*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XX, Sarajevo, 1908,95-112
- 1909. Truhelka, Ćiro, Fojnička kronika, Glasnik Zemaljskog muzeja XXI/ 1909, Sarajevo, 1909, 445-459
- 1952. Kreševljaković, Hamdija, *Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, II/1951, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1952,119-184
- 1953. Kreševljaković, Hamdija, *Stari bosanski gradovi*, Naše starine I, Sarajevo, 1953, 7-45
- 1957. Vego, Marko, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1957.
- 1982. Anđelić, Pavao, *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku*, u: Studije o teritorijalno političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne, Sarajevo, 1982, 142-172
- 1982. Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk*, Svjetlost, Sarajevo, 1982,
- 1988.
- 1989. Belić, Branko, *Gradačac (Gradina)*, *Gradačac*, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom, 2, izdavač Zemaljski muzej BiH, Sarajevo, 1988, 77
- 1991. Kreševljaković, Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, u: Izabrana djela I, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1991.

1998. Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knjiga II – istočna i centralna Bosna*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1998.
1999. Husedžinović, Sabira, Hećimović-Kamberović, Zahida i Kamberović, Husnija, *Stari grad u Gradačcu i kula Husein-kapetana Gradaševića, vrijednosti i stanje poslije rata 1992./1995*, izdavač Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Gradačac, Sarajevo 1999.
2000. Kamberović, Husnija, *Sudbina džamije u gradačačkoj tvrđavi i pokušaj njene obnove 1891.-1909. godine*”, Prilozi za orijentalnu filologiju br. 49/1999, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000, 253-264

Nosilac istraživanja i izrade Prijedloga odluke:

*Jasna Burnazović, diplomirani inženjer arhitekture,
saradnik za arheologiju u Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika*